

ПУЦЯВІНАМІ СЛОВА БЕЛАРУСКАГА

В.В. Вайтовіч

МАРФОЛАГА-СІНТАКСІЧНАЕ ЁТВАРЭННЕ КАНЦЫЛЯРСКА-СПРАВАВОДЧАЙ ЛЕКСІКІ СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Канцылярска-справаводчая лексіка старабеларускай мовы ўтваралася рознымі шляхамі. Пэўная частка яе ўзнікла ў выніку пераходу адных часцін мовы ў другія, г. зн. марфолога-сінтаксічным спосабам. Сярод даследчыкаў пераходу слоў з адной часціны мовы ў другую няма адзінства тэрміналогіі. Адны з іх называюць гэты працэс *транспазіцыяй*, другія – *канверсіяй*, трэція – *транскатэгарызацыяй*, чацвёртыя – *трансфармацыяй* і г. д.

Пры марфолога-сінтаксічным спосабе слова знешне не змяняецца, але набывае новае значэнне (лексікалізуецца) і выконвае новыя сінтаксічныя функцыі. Гэты спосаб словаўтварэння ў старабеларускай мове не вызначаецца такой высокай прадуктыўнасцю, як марфалагічны. Сюды адносяцца: субстантывацыя (пераход прыметнікаў і дзеепрыметнікаў у назоўнікі), ад’ектывацыя (пераход дзеепрыметнікаў у прыметнікі), пранаміналізацыя (пераход назоўнікаў, прыметнікаў і лічэбнікаў у займеннікі), адвербалізацыя (пераход іменных часцін мовы ў прыслоўі), прэпазіцыяналізацыя (пераход прыслоўяў і іншых часцін мовы ў прыназоўнікі) і г. д. Адзначым, што не ўсе з пералічаных прыёмаў у аднолькавай меры выкарыстоўваліся ў старабеларускай мове для ўтварэння новых слоў.

Найбольш значную ролю ва ўтварэнні новых лексічных адзінак адыгрывала субстантывацыя – «працэс пераходу у разрад назоўнікаў іншых часцін мовы, які суправаджаецца змяненнем іх значэння і граматычных асаблівасцей» [5, с. 4]. Змест субстантывацыі як прыёму словаўтварэння дакладна вызначаны В.В. Лапаціным як у дачыненні да сучаснага стану мовы, так і яе гісторыі. Ён адзначае, што «субстантывацыя прыметнікаў – гэта ўтварэнне назоўнікаў, структурна матываваных прыметнікамі, з выкарыстаннем у якасці словаўтваральных сродкаў флексій прыметніка (парадыгмы аднаго граматычнага роду ці толькі множнага ліку). Пры гэтым якія-небудзь дадатковыя фармальныя адрозненні матываванага ад матывіруючага (чаргаванне, розніца ў месцы націску, усячэнне асновы і г. д.) адсутнічаюць» [4, с. 207].

Субстантывацыя прыметнікаў і дзеепрыметнікаў як асноўны спосаб утварэння агентыўных назоўнікаў ад’ектыўнага тыпу скланення займае своеасаблівае месца ў сістэме дэрывацыі старабеларускай мовы. У сувязі з выражэннем субстантыванымі формамі абагуленага значэння асобы і граматычнага прадмета іх можна разглядаць паводле асабовасці і неасабовасці. Сярод субстантывавальных назоўнікаў канцылярска-справаводчай лексікі старабеларускай мовы выдзяляюцца наступныя граматычныя групы.

1. Асабовыя намінацыі жаночага роду (*канцлеровая (канцелеровая), писаровая*).

2. Асабовыя намінацыі мужчынскага роду (*детский, детцкий, децкий*).

3. Дэрываты ніякага роду: *вписное (уписное), децкованое, записное, квитовое, помильное (помилное), пописное, писчое (пишчое, пищее, пищое), списное*.

Як адзначае В.Бекіш, «ужыванне прыметнікаў у якасці асабовых назваў у старажытнай беларускай мове было прыкметна больш пашыраным, чым гэта назіраецца ў нашай сучаснай мове» [1, с. 14]. У старабеларускай мове шырока выкарыстоўваліся назвы асоб жаночага полу паводле стану, пасады або занятку мужа. Асабовыя намінацыі жаночага роду **-ов-ая** мелі агульнае значэнне ‘жонка пэўнай асобы’. Назоўнік *канцлеровая (канцелеровая)* ў помніках старабеларускага пісьменства ўжываўся са значэннем ‘жонка канцлера’: *пань Аньдрей Точинский жаловаль намь от воеводиное Виленьское, канцлеровое наше* (КСД, 826, 1514); *пани канцлеровой два сороки горностаевъ подарку дали* (ИЮМ, IV, 68, 1686).

Лексема *писаровая* зафіксавана ў старабеларускай мове са значэннем ‘жонка пісара’ (ГСБМ, XXIV, 319): *жаловала намь маршальковая и писаровая господарская пани копътевая* (КВЗС, 163 б, 1540); *ее милость пани писаровая съ ее милостью Анной Вицкою описали се добровольнымъ листомъ* (АВК, XV, 20, 1645).

Неабходна адзначыць, што ў старабеларускай мове ўжываліся і адпаведныя прыналежныя прыметнікі. Прыметнік *канцлеровъ* зафіксаваны ў наступным кантэксте: *подпись руки пана канцлеровы* (Ст. 1566, 46); *по записанью... листу его милости пана канцлерового до книгъ вечистыхъ земскихъ Оршанскихъ* (АЗР, IV, 191, 1599). Прыналежны прыметнік *писаровъ (писаревъ)* ужываўся ў старабеларускай мове са значэннем ‘які належыць пісару’ (ГСБМ, XXIV, 320): *Я наипервей опытываль светковъ писаревыхъ под суменьемъ ихъ* (АВК, XIII, 395, 1541); *онь самъ противъ того двора его милости пана писарового оного служебника... збилъ и зранилъ* (АВК, XX, 143, 1598).

Назвы асоб жаночага полу тыпу *канцлеровая (канцелеровая), писаровая* з’яўляюцца субстантыватамі адпрыметнікавага ўтварэння, зыходнымі асновамі гэтых найменняў служаць прыналежныя прыметнікі з суфіксам **-ов-**, матываваныя адпаведнымі назоўнікамі. Пры страце азначаемых назоўнікаў прыналежныя прыметнікі на **-ов-ая** губляюць агульнае значэнне якаснасці і набываюць больш вузкае значэнне – прадметнасці, гэта значыць субстантывуюцца [7]. Некалькі па-іншаму працэс утварэння такіх назваў разглядае М.А. Паўленка, які лічыць, што намінацыі на **-ов-ая** ўтвораны ад асноў аднакарэнных назоўнікаў мужчынскага роду (*лекаръ – лекаревая, докторъ – докторовая, писаръ – писаровая* і г.д.). У выніку адбылося поўнае апрадмечванне ўтварэнняў на **-ов-ая**, гэта значыць, яны пачалі выступаць як

намінацыі, семантычна матываваныя адпаведнымі аднакарэннымі мужчынскімі назвамі [6, с. 90].

Субстантывацыя прыметніка ў выніку страты назоўніка ў спалучэнні «прыметнік + назоўнік» абумоўлена аб'ёмам лексічнага значэння прыметніка і рэгулярнасцю ўжывання яго пры тым ці іншым назоўніку. Сярод асабовых намінацый жаночага роду канцылярска-справаводчай лексікі не знайшлося субстантываў, утвораных ад якасных ці адносных прыметнікаў. Гэта, на наш погляд, тлумачыцца тым, што апошнія маюць больш шырокае лексічнае значэнне. Чым часцей прыметнік ужываецца з пэўным назоўнікам, тым ён у большай ступені мае патэнцыяльную магчымасць субстантывавацца.

Лексема *детский* у старабеларускай мове ўжывалася не толькі як прыметнік са значэннем 'дзіцячы', але і як назоўнік са значэннем 'пасыльны пры вялікакняжацкім двары, судовы выканаўца' (ГСБМ, VIII, 73): *людей монастырским нашим наместником и тивуном и всем нашим заказником не судить, а ни рядить, ни детских не посылает* (АЗР, I, 57-58, 1443). Са значэннем 'пасыльны пры вялікакняжацкім двары, судовы выканаўца' ўжываліся ў старабеларускай мове і субстантывы *детцкий*, *децкий* (ГСБМ, VIII, 73, 75): *потом не стал онъ и за децким пану Углику рокъ былъ передъ нами стати прыпаль* (АВК, XXI, 228, 1556-1557); *на тяхъ... совито бы оный податокъ децкимъ ваше милости былъ отъправенъ* (КПД, 31, 1538).

Як сведчыць кантэкст, лексемы *канцлеровая* (*канцелеровая*), *писаровая*, *детский*, *детцкий*, *децкий* не залежалі ад назоўніка, абазначалі не прымету прадмета, а асобу. Адзначаныя асабовыя субстантывы выконвалі сінтаксічную функцыю, характэрную для назоўніка, – дапаўнення або дзейніка, спалучаліся з іншымі словамі так, як і назоўнікі, што тлумачыцца генетычнай блізкасцю гэтых часцін мовы. Як заўважае М.Д. Міхей, «адзінства наймення прыметы і яго носьбіта выражаецца ў сказе азначэннем і азначаемым назоўнікам. У выпадку адсутнасці азначаемага назоўніка ... прыметнік уцягвае ў сябе значэнне прадмета, прымету якога ён называе, замацоўвае за сабой адну з трох форм граматычнага роду (у адзіночным ліку) і іншыя марфалагічныя асаблівасці, уласцівыя назоўніку, і, такім чынам субстантывуецца» [5, с. 5].

Як адзначаюць даследчыкі, у старабеларускай мове субстантывацыя прыметнікаў была пашыранай з'явай. На карысць гэтага меркавання ўказвае ўцягненне ў словаўтваральную мадэль як уласных, так і запазычаных лексем (*писаръ – писаровъ (писаревъ) – писаровая*, *канцлеръ – канцлеровъ – канцлеровая*); субстантываваныя прыметнікі складалі значны лексічны пласт старабеларускай мовы, які садзейнічаў узбагачэнню яе слоўніка [3, с. 42].

Субстантываваныя назоўнікі ніякага роду канцылярска-справаводчай лексікі маюць агульную сему 'пошліна, плата'. Лексема *вписное* (*уписное*) зафіксавана ў старабеларускай мове (ГСБМ, IV, 228) са значэннем 'плата за ўнясенне, упісанне дакумента ў канцылярскую кнігу або судовую справу': *большей имъ не надобе платити, только вписного въ рейстръ отъ бочки овъса пенязь* (КПД, 553, 1557). Назоўнік *записное* ўжываўся са значэннем 'пошліна за

афармленне якога-небудзь дакумента' (ГСБМ XI, 79): *о писарех земьских колко маеть брат з записное (Вісл, 43 б), не маеть большъ дати врьдникови, только 2 грошы и записного въ реистръ грошь (АЗР, III, 86, 1554)*. Са значэннем 'плата за пісьмовае афармленне ў канцылярыях розных спраў, дакументаў' ужываўся назоўнік *писчое (пишчое, пищее, пищое)* (ГСБМ XXIV, 327): *писчого оный старший ихъ ничего съ нихъ не бралъ (АЗР, II, 887, 1542), платити повинни будутъ... бирчого гроша, а пищого по пенязей два (АВК, IV, 94, 1670)*. Паняцце 'пошліна, плата', мяркуючы па кантэксце, здольна была выражаць і лексема *списное: абы по смерти старость, державецъ и тивуновъ, знову увязчїе подданных нашихъ не пописывали, и списного и стацей некоторыхъ на нихъ не брали, подъ ласкою нашою и нагороженьемъ совито шкодъ подданымъ (АЗР, III, 89, 1557)*. Пісьмовыя крыніцы сведчаць пра тое, што адзначаныя аднакарэнныя дэрываты ніякага роду з каранем **-пис-** з'яўляліся ў старабеларускай мове семантычнымі сінонімамі. Семантычным сінонімам да адзначаных лексем ужываўся ў помніках пісьменства і субстантыў *квитовое*, які меў значэнне 'пэўная грашовая сума, якую пісцы і розныя ўрадавыя чыноўнікі бралі сабе за напісанне квітоў, лістоў, распараджэнняў' (ГСБМ, XV, 26): *Тымъ же паномъ дворяномъ квитвого водлугъ показаня универсалу належного имъ одъ каждого золотого по асм. три (ИЮМ, I, 77, 1679); Квитового, тому, што писалъ квитъ, дали его млсти пану Мишейце и пану Капишевскому, отъ пана Кукии квитацыйи даетъ, дали ему доходу квитового золотковыхъ два (ИЮМ, VIII, 81, 1691)*.

Лексема *децкованое* ў старабеларускай мове ўжывалася са значэннем 'плата пасыльнаму, прыказному выканаўцу ў ВКЛ' (ГСБМ, VII, 75): *Тогды иного ничего не мает платити толко... а тому децкому, который по него ездиль, децкованое (Ст. 1529, 47); просите его Королевской милости, ижбы... и помятное и вижовое и децкованое, водле привильев и вольностей вашихъ, братии розказати рачиль (АЗР, III, 104, 1559)*. У помніках пісьменства XIV – XVII стст. зафіксаваны і субстантыў *помильное (помилное)* з сінанімічным значэннем – 'плата пасыльным і фурманам за раз'езды па службовых справах' (ГСБМ, XXVI, 226): *кого державца пошлет с своее руки, ино тому помилное дати (ПГ, III, 58, 1509); имъ такъ же плачано помильное, яко нижей описано (КПД, 596, 1558)*.

Сярод субстантываў ніякага роду канцылярска-справаводчай лексікі сустрэліся назоўнікі як аддзеепрыметнікавага (*вписное (уписное), децкованое, записное, пописное*), так і адпрыметнікавага (*квитовое, писчое (пишчое, пищее, пищое), помильное (помилное)*) ўтварэння.

Падобна прыметнікам адбывалася субстантывацыя і сярод дзеепрыметнікаў. Пры гэтым дзеепрыметнікі прайшлі папярэдняю стадыю ад'ектывацыі. Напрыклад, лексема *вписный (уписный)* зафіксавана ў ГСБМ як прыметнік са значэннем 'упісаны, унесены ў які-небудзь спіс ці рээстр' (ГСБМ, IV, 228-229): *тотъ товаришь... не былъ уписный до цеху (АСД, I, 163, 1582); Отъ прута жилого, по золотыхъ два, а отъ вписного, по ползолотого (ИЮМ,*

VIII, 12, 1692). Гістарычны слоўнік беларускай мовы фіксуе лексемы *вписное* (*уписное*), *записное* як прыметнікі ў значэнні назоўнікаў (ГСБМ, IV, 228; XI, 79).

Даследчыкі звяртаюць увагу і на той факт, што «шырокія памеры прыняла ў старабеларускай мове ад'ектывацыя дзеяслоўна-іменных форм – дзеепрыметнікаў незалежнага і залежнага стану цяперашняга і прошлага часу... Многія з такіх дзеепрыметнікаў замацаваліся як пастаянныя кампаненты словазлучэнняў тэрміналагічнага характару... (*листъ веручий, правы писаные, листъ вызнаный*)» [2, с. 19].

Такім чынам, субстантывацыя прыметнікаў і дзеепрыметнікаў як асноўны спосаб утварэння агентыўных назоўнікаў ад'ектыўнага тыпу скланення займае своеасаблівае месца ў сістэме дэрывацыі старабеларускай мовы. Пры субстантывацыі прыметнікі і дзеепрыметнікі набывалі граматычныя асаблівасці назоўнікаў. За субстантывамі замацоўваліся катэгорыі роду, ліку і склону, яны ўжываліся ў тыповай для назоўнікаў сінтаксічнай функцыі – дзейніка і дапаўнення, як і назоўнікі, маглі спалучацца з іншымі словамі.

Крыніцы

АВК – Акты, издаваемые Виленскою археографической комиссией для разбора древних актов. Т. I-XXXIX. – Вильна, 1865-1915; **АЗР** – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссией. Т. I-V. – СПб., 1846 - 1853; **АСД** – Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильна, 1867-1890. Т. I-XI; **Вісл.** – Вісліцкі статут XV ст.; **ГСБМ** – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Мінск, 1982-2006. Вып. 1-26; **ИЮМ** – Историко-юридические материалы, извлечённые из архивных книг губерний Витебской и Могилёвской. Вып. I-XXXII. – Витебск, 1871-1906; **КВЗС** – Кніга Віцебскага земскага суда 1533-1540 гг.: Рукапіс ЦДАСА. Ф. 389. Кн. 228; **КПД** – Литовская метрика. Книга публичных дел. Русская историческая библиотека. Т. XXX. – Юрьев, 1914; **КСД** – Литовская метрика: Книги судных дел // РИБ. – СПб., 1903. Т. XX; **ПГ** – Полоцкие грамоты. – М., 1977-1978. – Вып. I-II; **Ст 1529** – Статут княства Літоўскага 1529г. // Временник имп. о-ва любителей древностей российских. – М., 1854; **Ст. 1566** – Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г.: Рукапіс Дзяржаўнай публічнай б-кі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына. Ф. II. 34.

Літаратура

1. Бекіш, В.В. Субстантываваныя прыметнікі ў ролі назваў асобы / В.В. Бекіш // Праблемы беларускай філалогіі: тэзісы дакладаў рэсп. канф., прысвечанай 50-годдзю БССР і КПБ. – Мінск: Выд. БДУ, 1968. – С. 14 - 42.
2. Булахаў, М.Г. Канверсійныя спосабы ўтварэння новых лексічных адзінак у старабеларускай мове / М.Г. Булахаў // Беларуская лексікалогія і этымалогія: праграма і тэзісы міжрэсп. канферэнцыі па беларускай лексікалогіі і этымалогіі, Мінск, 19-23 лют. 1968. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск, 1968. – С. 18 - 20.
3. Вярхоў, П.В. Субстантывацыя прыметнікаў у старабеларускай мове / П.В. Вярхоў // Праблемы мовы і літаратуры. – Мінск: Выд. БДУ, 1972. – С. 33 - 42.
4. Лопатин, В.В. Субстантивация как способ словообразования в современном русском языке / В. В. Лопатин // Русский язык. Грамматические исследования. – М.: Наука, 1967. – С. 205-233.

5. Михей, Н.Д. Субстантивация прилагательных и причастий в современном белорусском языке: автореф. ...дис. канд. филолог. наук: 10.02.01 / Н.Д. Михей; Бел. гос. ун. – Минск, 1974. – 19 с.
6. Паўленка, М.А. Нарысы па беларускаму словаўтварэнню. Жаночыя асабовыя намінацыі ў старабеларускай мове / М.А. Паўленка. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1978. – 134 с.
7. Пераходзька, С.С. Асабовыя назоўнікі ад’ектыўнага тыпу скланення ў беларускай мове XIX стагоддзя / С.С. Пераходзька // Беларуская лінгвістыка. – 2001. – Вып. 50. – С. 78 – 82.